

**До питання проявів страхів та тривожності у дітей з розумовою
відсталістю**

Житомирський державний університет ім. Івана Франка

<N_Portnytska@ua.fm>, <iratychyna@gmail.com>

У статті вивчалися прояви тривожності та страхів у дітей із розумовою відсталістю. Поєднання методик дослідження, що передбачають самооцінку емоційних реакцій, з експертною оцінкою, дозволяє здійснити цілісний опис проявів тривожності і страхів школярів із розумовою відсталістю. У дітей із розумовою відсталістю прослідковується підвищення рівня тривожності до кінця молодшого шкільного віку і деяке зниження її показників при переході до середньої школи. Виявлено гендерні відмінності переживання тривожності, що виявляються на рівні змісту та інтенсивності страхів у дітей із розумовою відсталістю. Обмеження вибраної методології полягають у низькому рівні рефлексії та критичності дітей із розумовою відсталістю під час самооцінки проявів тривожності та страхів та суб'єктивному характері самооцінки власних страхів. Знання вікової динаміки та гендерних особливостей прояву страхів у дітей із розумовою відсталістю дозволить розробити комплекс профілактичних і психотерапевтичних впливів. Описано динаміку та гендерні особливості тривожності та страхів у школярів з розумовою відсталістю в умовах навчання у школі-інтернаті.

Ключові слова: розумова відсталість, тривожність, дитячі страхи, емоційна сфера, молодший шкільний вік, молодший підлітковий вік.

© Н. Ф. Портницька, І. М. Тичина, 2017

Вступ. На сучасному етапі розвитку українського суспільства однією з найбільш вразливих сфер людини стає емоційна сфера, що пов'язано з

постійно зростаючою кількістю емоційних навантажень в умовах соціальної, політичної та економічної нестабільності. Високий рівень тривожності та наявність страхів є достатньо по-

C.117

ширеними як у дітей, так і у дорослих, що є ознакою емоційного неблагополуччя. Особливо вразливими до стресових впливів та незахищеними перед соціальними викликами є діти та підлітки з розумовою недостатністю. З одного боку, це пов'язано зі зниженим рівнем їх адаптивних можливостей, зумовлених інтелектуальною недостатністю. З іншого, може бути зумовлено несприятливими умовами проживання в малозабезпечених неблагополучних сім'ях (у випадках тих родин, де легкий ступінь олігофренії мають представники декількох поколінь), коли не задовольняються базові потреби у любові, прийнятті та безпеці. Таким чином ці діти становлять групу ризику для виникнення тривожних розладів та переживання різного роду страхів, що в свою чергу може запускати процеси віктимізації. У дослідженні О. О. Онисько страх і несвідоме неприйняття себе призводить до пасивності суб'єкта і розглядаються як детермінанти процесу віктимізації [6].

Як показують дані досліджень (Л. С. Виготський, К. С. Лебединська, О. Р. Лурія, М. С. Певзнер, С. Л. Рубінштейн, Г. Ю. Сухарева) у розумово відсталих на всіх етапах процесу пізнання мають місце елементи недорозвинення, в результаті чого уявлення про оточуючий світ неповні або перекручені. Життєвий досвід, в тому числі і емоційний, таких дітей збіднений. Це утруднює формування відносин з однолітками і дорослими та веде до дезадаптації поведінки. У таких дітей відзначається недорозвинення емоцій, низька диференціація та обмеження діапазону переживань [5].

Мета статті – дослідити особливості проявів тривожності та страхів у дітей із розумовою відсталістю, що дозволить у подальшому розробити ефективну програму корекційної та консультативної роботи.

Теоретична частина. У вітчизняній та зарубіжній психології питання психічного недорозвитку розглядаються в межах олігофренії. Традиційно

при діагностиці розумової відсталості бралися до уваги декілька критеріїв: інтелектуальний, біологічний і соціальний. Однак першочергове значення надавалося інтелектуальному показнику, а недоліки емоційної, вольової, поведінкової сфер розглядалися як вторинні похідні [9].

Аналізуючи проблему розумової відсталості Л.С.Виготський піднімає питання про залежність розумових дефектів від загальних порушень психічного життя, в першу чергу від афективних розладів. Проведені автором порівняльні дослідження нормальних дітей і дітей з розумовою відсталістю свідчать, що основні відмінності полягають у своєрідності та динаміці відношень, які існують між інтелектуальною та афективною сферами.

Таким чином, суттєвим чинником психічного розвитку дитини з розумовою відсталістю є динамічна своєрідність відношень між афективними і інтелектуальними процесами. Специфічні порушення емоційної сфери, пов'язані з підвищеним рівнем тривожності та виникненням страхів може знижувати афективну спонукальну силу емоцій у детермінації та регуляції діяльності, в тому числі і пізнавальної.

О.І.Захаров підкреслює, що інтенсивна тривога і страх, які переживає дитина, негативно впливають на розвиток її пізнавальної діяльності [3]. Якщо це дитина із розумовою відсталістю, то тривожно-афективні розлади можуть підсилювати загальну картину інтелектуально-афективної недостатності.

У ситуаціях небезпеки фундаментальною, вродженою емоцією є страх, а тривожність розглядається як похідна від неї, результат взаємодії домінуючого страху з іншими первинними емоціями гніву та сорому [2–4]. К.Р.Сідоров аналізуючи погляди вчених на співвідношення проявів страху та тривожності відзначає дві позиції: ці поняття ототожнюються, розглядаються як еквівалентні або робляться спроби визначити поняття тривоги через поняття страху [8].

Відмічається вікова динаміка та гендерні відмінності виникнення страхів та прояву тривожності у дітей та підлітків. Вікова динаміка тривожності виявляється у самому змісті емоції, формах прояву компенсації і

захистах.

У дослідженнях О.І.Захарова показано, що найвища чутливість до страхів спостерігається у дівчаток і хлопчиків у віці 6–7 років, які не відвідують школу.

С.118

Констатується зниження рівня страхів у віці 8 років і їх відносне зростання у 11–13 років. На думку автора у молодшому шкільному віці діти змушені на віру сприймати новий навчальний матеріал, що зумовлює їх високий рівень навіюваності, меншу обережність і, як наслідок, зниження кількості страхів. У старшому дошкільному і у молодшому підлітковому віці діти більш обережні до нового досвіду, менш схильні до навіювання і кількість їх страхів відносно вища [3].

Виникнення страхів у дошкільному та молодшому шкільному віці у дітей в нормі та з відхиленнями у розвитку дослідники пов'язують з впливом соціально-економічних, психологічних характеристик сім'ї. У дослідження О. І. Захарова виявлено високу вірогідність передачі страхів та тривожності матерями, які мають труднощі встановлення адекватного теплого емоційного контакту зі своїми дітьми. Крім того, рівень тривожності та кількість страхів більша у дітей, які проживають у конфліктних сім'ях, порівняно з однолітками, які оцінюють стосунки між своїми батьками як дружні. Відмічається змістова своєрідність страхів, які виникають у дошкільників у відповідь на конфлікти в сім'ї. Виявлено зростання страхів тварин у дівчат. У хлопців з'являється страх ураганів, землетрусів, захворювань, зараження, смерті, страхів кошмарних снів і власних батьків [3].

На думку Ю. В. Щербатих, у молодшому шкільному віці на першому місці є страх смерті батьків, а далі послідовно з'являються страхи власної смерті пожежі, війни і нападу. Зміст страхів, форма їх прояву, інтенсивність у дітей різних вікових груп зазвичай пов'язуються з характером психотравмуючої ситуації. У підлітковому віці поступово втрачається зв'язок змісту страху з тематикою психотравмуючої ситуації [10].

Методологія. Вивчення специфіки переживання тривожності і страхів дітей із розумовою відсталістю проводилося протягом 2014–2017 н. р. Вибірку склали молодші школярі та молодші підлітки із розумовою відсталістю без додаткових ускладнень (145 учнів Житомирської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату). Актуальність проблеми емоційної регуляції у молодшому шкільному віці та її недостатність в учнів із розумовою відсталістю зумовили умовний поділ досліджуваних на три групи: діти, в яких емоційна регуляція, спрямована на адаптацію до умов шкільного навчання та взаємодії з оточуючими (2-й клас), та діти, в яких емоційні стани та переживання супроводжують перехід із молодшої школи до середньої (4–5-й клас). Вибір 2-класників як релевантної вибірки пов'язаний із тим, що навчання в 1-му класі школи-інтернату є менш регламентованим і пов'язане із засвоєнням загальних правил поведінки, а не навчальної ситуації.

Зважаючи на недостатній рівень рефлексії дітей із розумовою відсталістю та частину часу, яку вони проводять у школі, у дослідженні поєднано опитування школярів із експертною оцінкою. В якості експертів виступили педагоги, які несуть відповідальність за дітей у навчальний період і які контролювали дотримання вимог етики під час досліджень.

Відповідно до положення Л. С. Виготського, А. І. Захарова про поведінку дитини як відображення внутрішніх переживань ми пропонували експертам оцінити рівень тривожності та агресивності учнів за методиками «Оцінювання рівня тривожності й схильності школярів до неврозу» (А. І. Захаров), «Анкета оцінки агресивності дитини» (Т. М. Титаренко), а також опитувальник «Оцінка емоційної та комунікативно-поведінкової сфери дітей із важкими порушенням» (В. В. Ткачов). Учням пропонувалося оцінити власні страхи на основі опитувальника «Дитячі страхи» (А. І. Захарова); в якості додаткової була використана методика вивчення рівня тривожності (Р. Темпл, М. Доркі, В. Амен), спрямована на вивчення адекватності емоційних реакцій дитини та відповідної тривожності і страхів [7]. Таке поєднання

інструментів дозволило отримати цілісний опис проявів тривожності і страхів школярів із розумовою відсталістю. Для аналізу результатів використано методи математичної статистики.

Результати та їх аналіз. Аналіз результатів дозволив описати не лише специфіку тривожності дітей із розумовою відсталістю, але й окремі вікові тенденції та гендерні відмінності, які складають предмет роботи психолога. Загальними озна-

С..119

ками емоційного реагування школярів на життєві ситуації є підвищений рівень тривожності та страхів, порівняно із показниками, що вважаються нормативними (таблиця).

Прояви тривожності та агресивності у школярів із розумовою відсталістю

Група досліджуваних	Експертне оцінювання (усереднені показники)			Суб'єктивні відчуття (усереднені показники)	
	тривожність	агресивність (рівень)	емоцій на стабільність	тривожність соціальна	переживання тривожності і страхів
Показники в нормі	0–4	До 6	0–1	0–7	До 10 (дівч.) до 6 (хлоп.)
2-й клас					
хлопці	10,4*	46 % – середній 36 % – низький 18 % – високий	1,8		13**
дівч	5,1*	50 % –	2,1		9,4**

ата		середній 50 % – низький			
4-й клас					
хло пці	13,2*	36 % – середній 4 % – високий 50 % – низький		30	11,5 **
дівч ата	6,6*	100 % – низький		20	13**
5-й клас					
хло пці	8,4*	41 % – середній 59 % – низький		31,2	7,5**
дівч ата	5,7*	100 % – низький		23,8	12,8**

*Тісний прямий зв'язок між рівнем тривожності та статтю ($r = 0,86$; $P \leq 0,05$).

**Слабкий обернений зв'язок між віком та кількістю страхів ($r = -0,42$; $P \leq 0,01$).

Результати експертного оцінювання вказують на підвищення рівня тривожності учнів 2-го класу як схильності до виникнення невротичних розладів. Вчителі відзначають труднощі довільної емоційної регуляції («вередує через дрібниці», «часто засмучується»). Однак такі реакції піддаються стабілізації.

Стереотипні дії («смоктання пальця») є характерними для дітей цієї групи, тому не вважалися ознаками тривожності. Найвищу частоту прояву мали показники «наявність виражених страхів» (80 % досліджуваних), що зумовило необхідність їх наступного детального аналізу. Рівень агресивності в цілому педагоги характеризують як середньо-низький.

Додатково виявлено, що у хлопців ознаки тривожності значимо вищий, ніж у дівчат, а агресивності та емоційної нестабільності перевищених на рівні суб'єктивного опису та оцінок експертів (см. таблицю). Відмічається, що 20 % хлопців має високий рівень агресивності, 25 % – демонструють яскраві ознаки неврозу і 36 % – яскраво виражене емоційне напруження, імпульсивність на початкових етапах навчання, включення у нову діяльність.

Молодші школярі (учні 4-го класу) суб'єктивно переживають дискомфорт переважно у ситуаціях міжособистісної взаємодії та навчання. Як вказує О. І. Захаров, це відчуття супроводжується заниженою самооцінкою та невпевненістю у собі [3]. «Тривожними» школярі називають ситуації, коли отримують незадовільні результати роботи, вчитель незадоволений їх діями. На фоні низького рівня агресивності ці відчуття можуть стимулювати зниження не лише самооцінки, а й загальної активності (у навчанні, спілкуванні з однолітками) та формуванню замкненості у собі. Однак, результати проєктивного дослідження свідчать про відсутність неадекватних емоційних реакцій у навчальній діяльності. Натомість основними сферами прояву тривожності є спілкування з дорослими (26 % відповідей), з ровесниками (30 % відповідей), а також необхідність виконання самостійних

С.120

дій (26 % відповідей). Ситуаціями неадекватної реакції школярів є взаємодія із ровесниками, меншими дітьми, реакція на агресію з боку старших, ситуації спілкування із батьками, а також виконання діяльності без допомоги дорослого. Очевидно, ці ситуації є близькими до реальних життєвих ситуацій дітей в умовах школи-інтернату, де обмеженим є батьківське спілкування та

допомога, натомість необхідною є самостійність та взаємодія з іншими дітьми.

У відповідях хлопців виявлено значне переважання проявів соціальної тривожності: 21 % досліджуваних демонструє ознаки вираженої тривожності. За кількістю описаних страхів 78 % хлопців демонструють ознаки формування неврозу страху, з них у 15 % – виражений невроз страху (див. таблицю).

Таким чином, підвищені показники тривожності молодших школярів можуть бути пояснені уповільненням темпів психічного розвитку, за якого розумово відсталі молодші школярі демонструють симптоми, характерні звичайним дошкільникам. Такий опис цілком відповідає тезі О. І. Захарова про підвищені показники тривожності старших дошкільників [3].

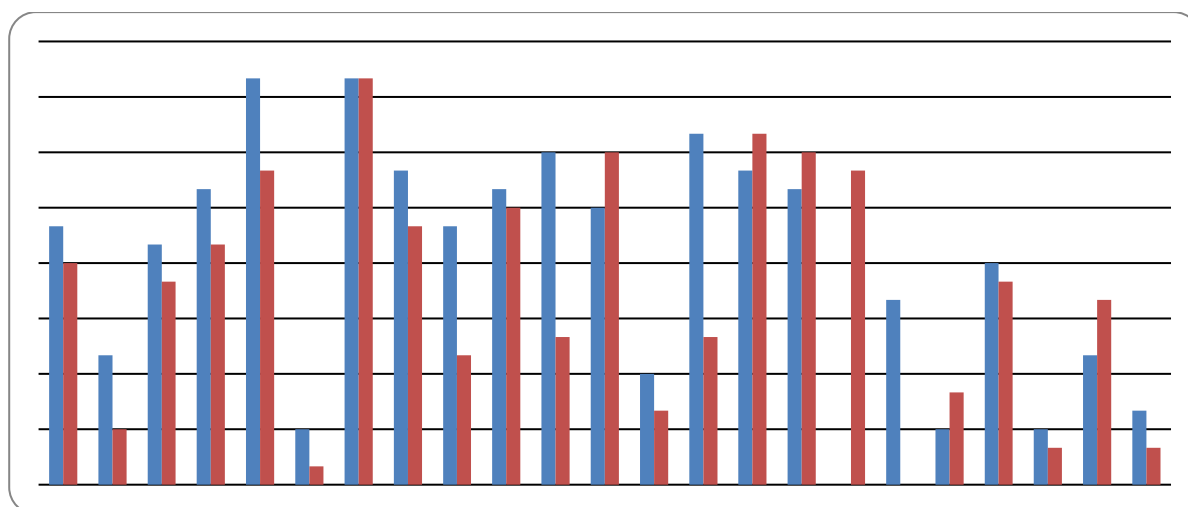
За результатами експертного оцінювання молодші підлітки мають виражену схильність до нервового розладу. За результатами опитування школярів виявлено загальний середній рівень соціальної тривожності. Рівень агресивності середньо-низький у хлопців і низький у дівчат. Найбільше тривоги у молодших підлітків викликають ситуації спілкування з ровесниками (27 % неадекватних реакцій), з дорослими (25 % реакцій), самостійних дій (24 % реакцій).

У хлопців схильність до виникнення невротичних розладів виявляється на рівні рефлексії та домінуючих емоцій (виражену тривожність діагностовано у 43 % досліджуваних), так і на рівні емоційних та поведінкових реакцій (25 % хлопців). У всіх вікових групах хлопці демонструють більше неадекватних емоційних та поведінкових реакцій як ознак підвищеної тривожності.

Додатково здійснено аналіз змісту та рівня вираженості страхів школярів. Ознаки переживання страхів дітьми із розумовою відсталістю в цілому відображають загальні закономірності переживання страхів у відповідні вікові періоди [10]. Домінуючими є переживання страху відносно природних явищ (висота, глибина), здоров'я (хвороби, уколи) та життя (смерть

власна та батьків).

Характерними є гендерні відмінності переживання страхів (рисунок).

Частотний аналіз гендерних відмінностей переживання страхів школярами із розумовою відсталістю:

□ – хлопці; ■ – дівчата

Так, у всіх вікових групах хлопці декларують більшу кількість страхів, порівняно із дівчатами; найбільші відмінності виявлено відносно переживання страшних снів, крові та страху простору, запізнитися.

С. 121

Висновки. Емоційна сфера школярів із розумовою відсталістю характеризується уповільненням темпів розвитку та підвищеним рівнем тривожності. Виявлені страхи свідчать про проблеми, пов'язані із недостатністю практичної діяльності та труднощами спілкування із найближчим оточенням. Характерним є підвищення рівня тривожності до кінця молодшого шкільного віку і зниження її показників при переході до середньої школи, що може бути зумовлене зовнішньо стимульованою напругою очікування нових умов навчання, нової ситуації спілкування, з одного боку, а з іншого – уповільненням темпів розвитку. Позавіковий характер має тривожність, викликана ситуаціями взаємодії із ровесниками, дорослими та необхідності виконання самостійних дій. Гендерні відмінності переживання тривожності виявляються на рівні змісту та інтенсивності страхів: для хлопців характерним є страх простору, крові, страшних снів, для дівчат

тривожними є проблеми смерті, нормативних складових діяльності. Прояви тривоги стимулюють низький рівень агресивності у дівчат та незначне підвищення її рівня у частини хлопців. Виявлені підвищена тривожність та збільшення кількості страхів у молодших школярів із розумовою відсталістю створюють необхідність проведення спеціальної тренінгово-корекційної роботи.

Висловлюємо вдячність директору та всьому колективу педагогів-дефектологів, вихователів Житомирської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату за сприятливі умови для нашої роботи. Також наші зусилля були б марними без підтримки наших колег – викладачів соціально-психологічного факультету Житомирського державного університету ім. Івана Франка. Окрема подяка студентам-психологам, які брали участь у проведенні дослідження.

Список літератури

1. *Выготский Л. С.* Основи дефектології. – СПб: Лань, 2003. – 656 с.
2. *Гаркуша І. В., Батаєва К. Ю.* Взаємозв'язок рівнів тривожності та акцентуацій характеру підлітків // Укр. псих.-педагог. зб. // Наук. журн. ГО «Львівська педагогічна спільнота». – 2015. – № 4. – С. 25–30.
3. *Захаров А. И.* Неврозы у дітей и психотерапія. Серія: Психологія ребенка. – СПб: Лениздат, 2000. – 336 с.
4. *Коен Д., Маннаріно Е., Деблінджер Е.* Психотерапія з дітьми та підлітками, які пережили травму та втрату. – Львів: Свічадо, 2016. – 264 с.
5. *Кузнецова Л. В., Переслени Л. И., Солнцева Л. И.* и др. Основи спеціальної психології: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. Заведений. – М.: Издат. центр «Академия», 2006. – 480 с.
6. *Онисько О. О.* Вплив соціальної напруженості на віктимізацію особистості // Акт. пробл. психології: Зб. наук. праць

Ин-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України. – К.: Вид-во «Фенікс», 2012. – Т. XII. Психологія творчості. – Вип. 14. – С. 196–203.

7. *Портницька Н. Ф., Тычина І. М.* Психологічне обстеження школярів, що потребують корекції розумового розвитку: методичні рекомендації до лабораторних занять з курсу «Патопсихологія». – Житомир: ЖДУ ім. І. Франка, 2015. – 64 с.

8. *Сидоров К. Р.* Тревожность как психологический феномен // Вестн. Удмуртского ун-та. Философия. Социология. Психология. Педагогика. – 2013. – Вып 2. – С. 42–51.

9. *Худик В.А.* Психология аномального развития личности в детском и подростково-юношеском возрасте. – К.: Здоровья, 1993. – 144 с.

10. *Щербатых Ю. В.* Психология страха: популярная энциклопедия. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.

К вопросу о проявлении страхов и тревожности у детей с умственной отсталостью

Н. Ф. Портницкая, И. М. Тычина (Житомир)

В статье изучены проявления тревожности и страхов у детей с умственной отсталостью. Сочетание методик исследования, которые предполагают самооценку эмоциональных реакций с экспертной оценкой, позволяет целостно описать проявления тревоги и страхов у детей с умственной отсталостью. У детей с умственной отсталостью прослеживается повышение уровня тревожности к концу младшего школьного возраста и некоторое снижение ее показателей при

С. 122

переходе в среднюю школу. Существуют гендерные отличия переживания тревожности, что проявляется на уровне содержания и интенсивности страхов у мальчиков и девочек с умственной отсталостью.

Ограничения выбранной методологии обусловлены низким уровнем рефлексии и критичности у детей с умственной отсталостью в самооценке тревоги и страхов; субъективным характером самооценки собственных страхов. Информация о возрастной динамике страхов позволит разработать комплекс профилактических и психотерапевтических влияний. Описаны динамика и гендерные особенности проявления тревожности и страхов у школьников с умственной отсталостью в условиях обучения в школе-интернате.

Ключевые слова: умственная отсталость, тревожность, детские страхи, эмоциональная сфера, младший школьный возраст, младший подростковый возраст.

To the Question of the Displays of Fear and Anxiety among Children with Mental Retardation

N. Portnytska, I. Tychna (Zhytomyr, Ukraine)

Zhytomyr Ivan Franko State University

The aim of the article is to study displays of children`s mental retardation. Combination of research methods, which envisage the self –appraisal of emotional reactions, with an expert evaluation, allows carrying out integral description of displays of anxiety and fears of schoolchildren with mental retardation. Children with mental retardation show an increase in the level of anxiety towards the end of primary school age and a slight decrease in its rates during the transition to secondary school. There are gender differences in the experience of anxiety, which are manifested at the level of content and intensity of fears in children with mental retardation. Limitation of the chosen methodology: low level of reflection and critical thinking of children with mental retardation during self-evaluation of anxiety and fears; subjective character of self-concept of own fears. Knowledge of age dynamics and gender peculiarities of the fears manifestation of children with mental retardation allows developing a complex of preventive and psychotherapeutic influences. The dynamics and gender peculiarities of anxiety and fears among schoolchildren with mental retardation are described in terms of

studying at a boarding school.

Key words: mental retardation (MR), anxiety, children`s fears, emotional sphere, primary school age, younger teenage age.